

*ik heb daarom de taal
in haar schoonheid opgezocht
hoorde daar dat zij niet meer menselijks had
dan de spraakgebreken van de schaduw
dan die van het oorverdovend zonlicht*

(uit Lucebert: 'Ik tracht op poëtische wijze')

Narrativiteit bij verlies

Over een taal die ons (niet) gegeven is

Onvermogen lijkt de taal, vooral op momenten dat ze gezocht wordt. Die momenten zijn talrijker dan voor velen van ons aangenaam is. Het is niet voor niets dat met name de laatste jaren ons ambacht meer en meer open komt te staan voor een 'andere taligheid', zoals bij emotioneel lichaamswerk en mindfulness. En dat we ook onze taal en toevlucht zoeken in de muzen (Birnie & Dirkx, 2013). Toch zoeken mensen in hun ervaring, met name bij verlies, steeds naar een narratief: de mogelijkheid tot een verhaal. Een verhaal dat past in een groter geheel. Daarop richten wij ons in dit artikel. Wij concentreren onze aandacht op retoriek, betekenisgeving en betekenisverlies. We brengen hierin de mens en de professional samen, elk vanuit een eigen perspectief.

AUTEURS: SANDRA VAN KOLFSCHOTEN & JAKOB VAN WIELINK

Sandra: "Toen mijn Giorgio heel onverwacht overleed, kreeg ik veel kaarten door de brievenbus. 'Hartelijk gefeliciteerd', zei de postbode de eerste week met een grote glimlach toen hij mij een stapel van wel 100 kaarten overhandigde. Tja. Het is natuurlijk ook veel logischer om jarig te zijn, dan weduwe met een dochter van zes aan je hand. Dat vond ik zelf ook eigenlijk. En nog.

Op veel, heel veel van de kaarten stond de zin dat mensen geen woorden hadden voor mijn verlies. 'Er zijn geen woorden voor', 'Ik kan er geen woorden voor vinden', 'Geen woorden kunnen beschrijven wat jij nu door moet maken.' Toen ik later op straat liep of mijn dochter uit school haalde, gingen die geschreven woorden over in gesproken zinnen van dezelfde strekking. 'Ik weet niet wat ik

moet zeggen. Ik ben sprakeloos.’
In Roek Lips (2013) las ik dat het ‘geen woorden hebben voor zo’n groot verdriet’ juist een reden was om te gaan schrijven. Omdat het misschien beter is om te zeggen dat het verdriet ‘te groot voor woorden is’ of om, zoals hij schrijft, het zoeken is naar woorden die nog niet zijn gevonden. Om vast te kunnen pakken met woorden wat je is ontglipt. Leven, liefde: zijn daar wel woorden voor te vinden? En als er dan misschien wel woorden zijn, hoe kies je dan de juiste?”

Opnieuw vastpakken

Jakob: “Je zou kunnen zeggen dat na een verlies taal wantrouwen oproept bij wie verlies lijdt en wie hij ontmoet. Beiden kunnen het niet meer alleen doen met de woorden die in het ‘gewone’ leven door iedereen begrepen worden. Taal die normaal voldeed, lijkt losgeraakt van zijn betekenis. Of krijgt een betekenis toegevoegd die we niet wensen. Hierdoor lijken de woorden die we kiezen om de ander te bereiken soms net de verkeerde. En dat brengt twijfel en onzekerheid, het raakt pijnlijk de ervaring van leegte en gemis. Als begeleider word ik uitgenodigd om te reizen naar de plek in mezelf waar deze leegte en gemis ook wonen. Mijn eigen twijfel, mijn niet-weten wordt zo aangrijpingspunt voor een nieuw repertoire. Ook ik krijg nieuwe taal aangereikt. Een betekenis die ik wellicht nog niet eerder ontmoette.

Het is dit wantrouwen in de taal en het onvermogen van de taal ‘waaruit de hunkering naar taal en de hunkering naar woorden geboren wordt’“(Van der Heiden, 2013).

Ieder gedicht komt uit het duister voort en wordt uit twijfel en gemis geboren.

(uit J.P. Rawie: ‘Het vers’)

Sandra: “Soms besef ik dat ik op zoek ben naar iets dat er niet meer is. Dat ik geen verhalen en betekenissen van andere mensen wil horen. Maar ik wil horen wat Giorgio tegen me gezegd zou hebben. De dingen die

hij altijd zei, waardoor ik mijn balans weer terugvond. Dat zoeken maakt ook dat woorden, hoe welgemeend en betekenisvol ook, toch niet daar komen waar ze zouden moeten zijn.”

(...)

Ik kus je

Ik sus je

Ik doof en ik blus je

Je blijft heel dichtbij me

Maar in mijn hoofd rust je.

(uit Maaïke Ouboter: ‘Dat ik je mis’)

Jakob: “Een verhaal zoekt een getuige en doet zo een beroep op het vertrouwen van de toehoorder: ‘zo is het gegaan, zo klopt het verhaal’ (Derrida 2000). Zo komt het verhaal mij tegemoet: het zoekt een bedding, een huis, iemand die het gelooft. De onmacht, die verlies vaak met zich meebrengt, leidt op deze wijze niet tot totale woordeloosheid, maar geeft woorden en stem aan dit onvermogen. Blijft immers niet levend dat wat stem krijgt?

Juist de mogelijkheid tot het ervaren van een voortdurende band (*continuing bond*) met dat wat verloren ging, vergemakkelijkt aanpassingen aan de nieuwe situatie (Klass et al., 1996). We nodigen dus niet uit tot loslaten, maar tot ‘anders’ of ‘opnieuw’ vastpakken. Niet de taal loslaten, maar eigen woorden vinden die consistent zijn met de context van het hier en nu. Precies daar kunnen we als ‘buitenstaander en meekijker’ de andere mens zijn eigen verhaal mee helpen duiden.

Neimeyer (2010) laat zien hoe het menselijk bestaan een poging is om de diverse hoofdstukken van ons levensverhaal te bevatten, van een ‘plot’ te voorzien. Zodoende trachten we de verliezen waarmee we worden geconfronteerd in een bredere context van ervaringen en gebeurtenissen te plaatsen waardoor ze voor ons (en, vertrouwend op de ontvanger, de ander) begrijpelijk en betekenisvol worden. Omgaan met verlies is daarmee een narratief proces, waarin we voortdurend ons ‘micro-

narratief’ (de dagelijkse ervaringen) trachten te plaatsen in een ‘macronarratief’ (de grotere context van ervaringen van onszelf en anderen).

Zin, of betekenis: het is er niet op voorhand, het kan niet worden voorgezegd, afgedwongen, niet van buitenaf worden aangereikt (Wilhelm & Van Wielink, 2012). Het enige dat we ‘zeker’ weten, is dat de zoektocht in het leven wordt geroepen met (de onomkeerbaarheid van) het verlies.”

In godsnaam, wat was er de zin en de betekenis van dat Mirjam en ik ruim eenentwintig jaar lang zo’n prachtige jongen in ons midden hadden gehad, een kind dat door z’n pure levenslust ons gezond en in leven hield. (...)

(uit A.F.Th. van der Heijden: ‘Tonio. Een requiemroman’)

Tegenstrijdige gelijktijdigheid

Sandra: “Taal lijkt soms ook zo tegenstrijdig omdat wat je overkomt, zo tegenstrijdig is met alles. Ook heb ik veel last van wat ik nu maar ‘tegenstrijdige gelijktijdigheid’ heb genoemd. Veel van wat mijn dochter zegt en doet is hartverscheurend en hartverwarmend tegelijk. Ik ben diep ongelukkig en intens gelukkig op

eenzelfde moment. Ongelukkig om wat ik ben verloren. Gelukkig met dat wat ik heb. Ik kan doodsbang zijn en tegelijkertijd vol van vertrouwen.”

En niet het snijden doet zo’n pijn, maar het afgesneden zijn.

(uit M. Vasalis: ‘Sotto voce’)

Sandra: “‘Hoe voel je je nou?’, vroegen mensen me vaak. ‘Geen idee’, antwoordde ik dan in alle eerlijkheid. Want wat moest ik in godsnaam voelen? Die vraag is veel te groot. Wat overkomt mij eigenlijk? Hoe geef ik daar woorden aan? Bij het zoeken naar een taal om antwoord te geven op een doodnormale vraag als ‘Hoe gaat het?’ is het alsof ik niet meer synchroon loop met de wereld om me heen. Omdat ik ineens in een totaal andere, ook voor mij onbekende, werkelijkheid ben beland blijkt ook taal niet meer synchroon te lopen. Ik merk dat ik in mijn beschrijving van mijn verdriet heel vaak de woorden ‘raar en bizar’ gebruik. Niet echt woorden die ik zou associëren met dood. Maar het zijn woorden die voor mij eigenlijk heel goed weergeven hoe het is. Een onwerkelijke werkelijkheid. ‘Raar’ heeft voor mij een andere lading gekregen.

Taal lijkt soms ook zo tegenstrijdig omdat wat je overkomt, zo tegenstrijdig is met alles

'Raar' is om aan te geven dat ik me losgetrild voel van de werkelijkheid. Dat ik in die film van die ander speel. Dat ik me nog steeds elke dag met hem verbonden voel. En hem daarom niet mis. Want hij is er gewoon. En natuurlijk helemaal niet. Het blijft bizar, ja."

Jakob: "Als begeleider ontmoet ik steeds mensen in een onbekend taallandschap. Ik ga mee op zoek naar woorden die een weg kunnen wijzen. 'De woorden zelf zijn niet de weg, dat weet ik maar al te goed, maar zonder woorden gaat het niet' (Anbeek & De Jong 2013). Ervaringen van verlies maken, zoals Attig (2010) het uitdrukt, dat de mens de wereld opnieuw moet leren kennen. Ook ik verken mijn eigen achterland, zodat ik aan kan sluiten, aan durf te sluiten. Ik put uit mijn eigen repertoire. Als mens. Als expert dus. Als lezer. Als schrijver. Als musicus. Zo schep ik een context waarin mijn cliënt zijn verhaal kan schrijven. Hij ontmoet een luisteraar: mens en gids tegelijkertijd.

Ik herinner me een retraite 'Persoonlijk verlies in perspectief' die ik begeleidde met Denise van Geelen-Merks. Voor me zit Diederik*. Hij kwam 'om te rouwen over het overlijden van mijn dochter'. In de dagen die volgen schijnt langzaam maar zeker licht op Diederiks levensverhaal, waarin verlies zich stapelde op verlies. Ik merk steeds aan mijn ademhaling en de beweging van mijn lijf hoe alles stokt als hij zijn verhaal deelt. Het is groot. Hier kan ik niet dienen met een woord dat uit mijn beweging naar voren ontstaat. Ik leun achterover, ben 'eindeloos' stil, verduur mijn onvermogen. Er borrelt soms een woord op. Ik proef ze. 'Ik praat zoveel hè?' Ja, Diederik praat zoveel omdat hij eindeloos veel getuigen zoekt, en nodig heeft. Soms vinden we een gezamenlijk woord dat alles zegt. Dat geeft veel rust en maakt nieuwe wegen begaanbaar."

Niets is me te klein of ik heb het nog lief en ik schilder het groot en op goud. En ik houd het omhoog en ik weet niet wie het bevrijdt of behoudt...

(uit R.M. Rilke: 'Het neigende uur. Het raakt me aan')

*De naam van Diederik is omwille van de privacy gefingeerd.

Bronnen van overleven

Sandra: "Taal en woorden waren en zijn ook bronnen waar ik me aan vast kan houden. Lezen. Schrijven. Het was altijd al belangrijk voor me. Inmiddels is het een soort van 'overlevingsbelang'. Ik schrijf het niet van me af. Ik schrijf het naar me toe. Zeker in de eerste maanden moest ik mezelf teruglezen om te weten wie ik was. Wat er met me gebeurde. Ik zocht naar nieuwe woorden, naar betekenis die voor mij klopte. Taal geeft me ook houvast. Ik las alles wat los en vast zat over dood, verlies, weduwe zijn, rouw, verdriet. Woorden om het ongrijpbare en onbegrijpelijke te kunnen snappen, zoals Ada de Jong het schrijft (Anbeek & De Jong, 2013). Kennis vergaren om te willen begrijpen. Anderen die hun verhaal beschrijven en daardoor woorden geven, geven taal aan wat ik meemaak. Grip willen krijgen op iets dat ongrijpbaar en onbegrijpelijk is, om zo nieuwe betekenis te geven. Het is een zoektocht. Ik ben nog wel even onderweg."

Ik betracht niet meer dan [de woorden] dusdanig te ordenen dat hun constellaties gestalten opwekken die anders ongezien, ongekend zouden blijven. Ik heb nooit om andere redenen al die schriften gevuld met hun tekens dan om al schrijvende mijn voet tussen de deur van het definitieve te wringen."

(uit Erwin Mortier: 'Godenslaap')

Sandra: "Woorden geven aan het onwerkelijke. Het gaat steeds beter eigenlijk, vind ik zelf tenminste. Om een antwoord te geven, dat bij benadering klopt. Glashelder. Bijna dan. 'Hoe ik me voel? Nou. Uh. Bizar. Eigenlijk best goed. Binnen al het verschrikkelijks. Ik zou eigenlijk niet willen, dat het anders ging dan dat het nu gaat. Geloof ik. Al is het natuurlijk. Allemaal helemaal niet. Zoals het eigenlijk had moeten zijn."

En jij?
Hoe'st met jou? ■

Literatuur

- Anbeek, C., & De Jong, A. (2013). *De berg van de ziel: Persoonlijk essay over kwetsbaar leven*. Utrecht: Uitgeverij Ten Have.
- Attig, T. (2011). *How We Grieve: Re-learning the World*. New York: Oxford University Press.
- Birnie, A., & Dirkx, M. (2013). *De muzen aan het woord: Werken met beeld en muziek in coaching, therapie en training*. Utrecht: Zadoks uitgeverij.
- Derrida, J. (2000). *Demeure: Fiction and testimony*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Fiddelaers-Jaspers, R. & van Wielink, J. (2012). *Aan de slag met verlies: Coachen bij veranderingen op het werk*. Utrecht: Ten Have.
- Goudswaard, J., & Veenbaas, W. (2012). *Het helende verhaal: De metaforische ruimte als ingang bij therapie, coaching en training*. Utrecht: Phoenix Opleidingen.
- Heijden, A.F.Th. van der (2011). *Tonio: Een requiemroman*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Heiden, G.-J. van der (2013). *De stem van het verleden: Over Erwin Mortiers Godenslaap*. Voordracht tijdens Nijmeegs Boekenfeest.
- Klass, D., Silverman, P., & Nickman, S. (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Washington, D.C.: Taylor & Francis.
- Kramer, S. de. (Regie) (2013, 25 mei). Vermist in India, *De Wandeling* [TV-uitzending]. Hilversum: KRO.
- Lips, R. (2013). *Het boek Job*. Amsterdam: Prometheus.
- Lucebert (2002). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mortier, E. (2010). *Godenslaap*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Neimeyer, R. (Ed.) (2010). *Meaning Reconstruction & The Experience of Loss*. Washington, D.C.: American Psychological Association.

- Rilke, R. (2009). *Het Getijdenboek*. Utrecht: Uitgeverij Ten Have.
- Vasalis, M. (1954). *Vergezichten en gezichten*. Amsterdam: Uitgeverij G.A. van Oorschot
- Veenbaas, W. (2005). *Op verhaal komen: Werken met verhalen en metaforen in opleiding, training en therapie*. Utrecht: Uitgeverij Scheffers.
- Wilhelm, L. & Wielink, J. van (2012). De cirkel sluiten: Van betekenisgeving naar nieuw contact. *Tijdschrift voor Coaching*, 9 (2).
- Wilhelm, L. & Wielink, J. van (2012), Interne en externe zingeving bij verlies, *Streven*, november.

Met dank aan Saskia Teppema voor haar waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van het artikel.

Sandra van Kolfshoten is organisatiekundige en partner bij Meesters Advies – Ziel Zaak en Strategie. Sandra is geboeid door het thema van lichtvoetig zwaarwichtig organiseren. En de vraag hoe organisaties daar ruimte voor kunnen maken. In 2012 overleed onverwacht op jonge leeftijd haar echtgenoot. Daarover schrijft zij onder meer op haar blog. <http://svankolfshoten.wordpress.com>
Jakob van Wielink is redactielid van het TvC en verliesdeskundige. Hij is als leiderschaps- en verandercoach en opleider verbonden aan het Expertisecentrum Leiderschap en Organisatieontwikkeling bij Boertiengroep. Jakob heeft (com)passie voor wat zich als schurende en scheurende levensgebeurtenis aandient. Hij is (co-)auteur van verschillende boeken over verlies en werk. www.boertiengroep.nl